

The Role of Religious Beliefs in the Historical Reporting (Case Study: The Report of Oljeitu's Inclination Towards Shiism in Persian Historical Sources)

Mohammad Hossein Afrakhteh¹, Hossein Mohseni², Najmeh Salehi³

¹ Ph.D. Student, Department of Islamic History, University of Tehran, Tehran, Iran (**Corresponding author**). mhafrakhteh84@yahoo.com

² Ph.D. Student, Department of Islamic History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. h.mohseni@modares.ac.ir

³ Ph.D. Student, Department of Islamic History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. na.salehi1981@gmail.com

Abstract

Following the Mongol invasion of Iran, the most significant cultural change among the rulers of this government was their conversion from Mongolian Shamanism to Islam. Ahmad Teküdar was the first ruler who converted to Islam in this state, and after him, Ghazan Khan declared Islam as the official religion of the government. Meanwhile, the conversion of Ghazan Khan and Oljeitu from Sunnism to Shiism and its official recognition was also an influential event that had numerous cultural, social, and political consequences. After inclining towards Shiism, Oljeitu made great efforts to spread this sect in society and implement certain specific religious decrees associated with it. He altered the khutbah (sermon) and coinage; in the khutbah, he recited blessings upon the Twelve Imams. He minted coins with the slogan "Ali is the Wali or friend of God" and blessings upon the Twelve Imams. He constructed numerous Shiah structures, many of them were inscribed with Shiah slogans. Oljeitu's conversion from Sunnism to Shiism had significant social and cultural impacts on Iranian society, which in fact served as an important historical precursor to the spread of Shiism in Iran and the comprehensive inclination of the people residing in Iran towards Shiism, ultimately leading to the formation of the Safavid state with the official declaration of Shiah Islam in Iran. The conversion of Oljeitu and his subsequent actions have been reported in various ways in the works of Persian-speaking historians. The method of this article is based on text analysis and comparison of different texts, and it seeks to answer the question on how the motivations and beliefs of historians, or the prevailing religious atmosphere, influenced the reporting of these events. The primary

Cite this article: Afrakhteh, M.H., Mohseni, H. & Salehi, N. (2025). The Role of Religious Beliefs in the Historical Reporting (Case Study: The Report of Oljeitu's Inclination Towards Shiism in Persian Historical Sources). *History of Islam*, 26(4), p. 121-146. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.64214.2269>

Received: 2025/06/11

Received in revised form: 2025/08/19

Accepted: 2025/09/10

Available online: 2025/12/23

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

concern of ancient historians was to record the king's actions, but the question here is how the historians reported this event. The objective of the present research is to highlight the fact that the historians, influenced by their religious beliefs, reported historical events; and sometimes they completely reported them, sometimes briefly, and sometimes they did not mention the incident at all. The manifestation of the influence of religious beliefs can also be observed in the reporting of Oljeitu's inclination towards Shiism. The findings indicate that the religious inclinations of historians had a direct impact on the manner of their reports. Some historians provided detailed accounts. This method is observed in the two books, "The History of Oljeitu" (written by Abdullah bin Muhammad Qaasaani) and "The Addendum to the Jami' al-Tawarikh-i Rashidi" (written by Hafiz Abru). However, these two are also under the influence of their religious inclinations. Qaasaani, a Shiah, narrated an empathetic account, but Hafiz Abru attempted to report Oljeitu's Shiism by using biased words (such as cunning, slander, and the like). Others have instantly reported this event, sometimes only mentioning Oljeitu's Shiism, or referring to the change in the khutbah and coinage (without specifying Oljeitu's Shiism) in a few brief words, or reporting accounts that do not align with historical realities. Another group of historians refrained from mentioning Oljeitu's Shiism and his actions. Moreover, The multifaceted reports of historians have led contemporary historians to experience a degree of confusion and disagreement regarding Oljeitu's Shiism and the related events. Contemporary studies, due to a lack of attention to the influence of historians' beliefs in reporting Oljeitu's Shiism, have also reached various and contradictory conclusions. In conclusion, the writings of past historians should not be viewed as complete texts that have reported all events.

Keywords: Mongols, Oljeitu, Historiography, Persian-speaking Historians, Contemporary Historians, Shiism, Coinage, Sunnites.

دور المعتقدات المذهبية في كتابة التاريخ: دراسة تطبيقية لتقارير انتماء أولجايو إلى التشيع في المصادر التاريخية الفارسية

محمد حسين أفراخته^١، حسين محسن^٢، نجمة صالح^٣

^١ طالب دكتوراه، قسم تاريخ الإسلام، جامعة طهران، طهران، إيران (المؤلف المسؤول). mhafrahkhteh84@yahoo.com

^٢ طالب دكتوراه، قسم تاريخ الإسلام، جامعة تربيت مدرس، طهران، إيران. h.mohseni@modares.ac.ir

^٣ طالبة دكتوراه، قسم تاريخ الإسلام، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران. na.salehi1981@gmail.com

الملخص

بعد الغزو المغولي لإيران، كان أهم تحوّل ثقافي طرأ على قادة هذه الدولة تغيرُ دينهم من الشامانية المغولية إلى الإسلام. وكان أحمد تكودار أول حاكم في هذه الدولة يعتنق الإسلام، ثم أعلن غازان خان الإسلام ديناً رسمياً للدولة. وفي هذا السياق كان تحوّل مذهب غازان خان وأولجايو من السنن إلى التشيع واعتماذه رسمياً حادثاً مؤثراً خلّف آثاراً ثقافية واجتماعية وسياسية عديدة. وبعد انتمائه إلى التشيع بذل أولجايو جهوداً كبيرة لنشر هذا المذهب في المجتمع وتنفيذ بعض التعاليم الدينية الخاصة المرتبطة به؛ إذ غير الخطبة والسكّة، وأدرج في خطبة صلاة الجمعة على الأئمة الاثني عشر، وُضرت نقود تحمل شعار «عليّ وليّ الله» والصلاة على الأئمة الاثني عشر، كما شيّدت مبانٍ شيعية متعدّدة نُقشت على كثيرٍ منها كتاباتٌ تتضمّن شعاراتٍ شيعية. وكان لتحوّل مذهب أولجايو من السنن إلى التشيع آثاراً اجتماعية وثقافية ملحوظة في المجتمع الإيراني، إذ شكّل في الواقع خلفيّة تاريخية مهمة لانتشار التشيع في إيران وتوجّه سكّانها على نطاقٍ واسع نحو هذا المذهب، وهو ما أفضى في نهاية المطاف إلى قيام الدولة الصفوية وإعلان التشيع مذهباً رسمياً في إيران. وقد وردت هذه الحادثة وما تبعها من إجراءاتٍ في مؤلّفات المؤرّخين الفارسيّين اللغة بصورٍ متباينة. وتعمد هذه المقالة منهج تحليل النصوص ومقارنة المتون المختلفة، وتسعى للإجابة عن السؤال الآتي: كيف أثّرت دوافع المؤرّخين ومعتقداتهم، أو المناخ المذهبي السائد، في طريقة نقل هذه الوقائع؟ وكان اهتمام المؤرّخين القدامى منصباً أساساً على ذكر أعمال الملوك، غير أنّ السؤال المطروح هنا هو: كيف قام هؤلاء المؤرّخون بتسجيل هذه الحادثة؟ ويهدف هذا البحث إلى التنبيه إلى أنّ المؤرّخين قد نقلوا الوقائع التاريخية تحت تأثير معتقداتهم المذهبية؛ فبعضهم عرض الحادثة عرضاً مفضلاً، وبعضهم اكتفى بذكرها بإيجاز، وبعضهم الآخر أغفل الإشارة إليها أصلاً. ويمكن ملاحظة أثر هذه المعتقدات في كيفية نقل خبر ميل أولجايو إلى التشيع. وتُظهر نتائج البحث أنّ التوجّهات المذهبية للمؤرّخين كان لها تأثيرٌ مباشر في كيفية عرضهم لهذه الحادثة. فقد ذكر بعض المؤرّخين التقارير بتفصيل، كما يظهر ذلك في كتاب «تاريخ أولجايو» لعبد الله بن محمد القاساني، و«ذيل جامع التواريخ الرشيدي» لحافظ أبرو. غير أنّ هذين المؤلّفين أيضاً لم يكونا بمنأى عن تأثير توجّههما المذهبي؛ فالقاساني، وهو شيعي، نقل تقريراً متعاطفاً، في حين حاول حافظ أبرو أن

استناداً إلى هذه المقالة: أفراخته، محمدحسين؛ محسن، حسين؛ صالح، نجمة (٢٠٢٥). دور المعتقدات المذهبية في كتابة التاريخ: دراسة تطبيقية لتقارير

انتماء أولجايو إلى التشيع في المصادر التاريخية الفارسية. تاريخ الإسلام، ٢٦(٤)، ص ١٢١-١٤٦. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.64214.2269>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

يعرض تشييع أولجايتو باستخدام ألفاظ ذات دلالة سلبية أو متحيّرة (مثل المكر والوقية ونحو ذلك). في المقابل، أورد بعض المؤرخين هذه الحادثة بإيجاز شديد؛ فبعضهم اكتفى بالإشارة إلى تشييع أولجايتو، وبعضهم ذكر في عبارات موجزة تغيير الخطبة والسكّة من غير تصريح بتشيعه، كما وردت تقارير أخرى لا تنسجم مع الوقائع التاريخية. وهناك فريق آخر من المؤرخين أعرض عن ذكر تشييع أولجايتو وإجراءاته ولم يتطرق إليها أصلاً. وقد أدت تعدّد روايات المؤرخين واختلافها إلى وقوع المؤرخين المعاصرين أيضاً في نوع من الارتباك وتباين الآراء حول تشييع أولجايتو والأحداث المرتبطة به. كما أنّ الدراسات الحديثة، بسبب عدم الالتفات الكافي إلى تأثير معتقدات المؤرخين في نقل خبر تشييع أولجايتو، قد توصلت إلى نتائج متباينة ومتعارضة. وبوجه عام يمكن القول إنّ لا ينبغي النظر إلى كتابات المؤرخين المتقدمين بوصفها نصوصاً مكتملة نقلت جميع الوقائع التاريخية نقلاً شاملاً.

الكلمات المفتاحية: المغول، أولجايتو، الكتابة التاريخية، المؤرخون الفارسيو اللغة، المؤرخون المعاصرون، التشييع، السكّة، أهل السنة.

نقش عقاید مذهبی در گزارشگری تاریخ (مطالعه موردی: گزارش گرایش اولجایتو به تشیع در منابع تاریخی فارسی)

محمدحسین افراخته^۱، حسین محسنی^۲، نجمه صالحی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، mhafrakhteh84@yahoo.com
^۲ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، h.mohseni@modares.ac.ir
^۳ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران، na.salehi1981@gmail.com

چکیده

پس از حمله مغولان به ایران، مهم‌ترین تغییر فرهنگی در سران این حکومت، تغییر دین آنها از آیین شمنی مغولی به دین اسلام بود. در این میان، تغییر مذهب غازان‌خان و اولجایتو از تسنن به تشیع و رسمیت یافتن آن نیز حادثه‌ای تأثیرگذار بود که نتایج فرهنگی، اجتماعی و سیاسی فراوانی در پی داشت. اولجایتو پس از گرایش به تشیع، تلاش فراوانی در گسترش این مذهب در جامعه و انجام برخی دستورات خاص دینی مرتبط با این مذهب انجام داد. این تغییر مذهب و اقدامات بعدی در آثار مورخان فارسی‌زبان به گونه‌های مختلفی گزارش شده است. این نوشتار با روش وصفی و با تکیه بر منابع تاریخی، درصدد پاسخ به این سؤال است که تأثیر انگیزه‌ها و اعتقادات مورخان و یا فضای مذهبی حاکم در گزارش این وقایع چگونه بوده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که گرایش‌های مذهبی مورخان در نحوه گزارش‌های این افراد تأثیر مستقیم داشته است. برخی از مورخان، گزارش‌ها را به تفصیل ذکر کرده، برخی دیگر به اجمال و برخی دیگر از بیان آن صرف‌نظر کرده‌اند که به نظر می‌رسد نحوه گزارش بسیاری از آنها ناشی از عقاید مذهبی این مورخان و یا تحت تأثیر فضای فکری زمانه بوده و این رویکردها تأثیر فراوانی در تشتت آرای مورخان معاصر و رهیافت دیدگاه مورخان اهل تسنن در مکتوبات آنها، به عنوان متن اصلی در تحلیل وقایع دوره تشیع اولجایتو گذاشته است.

کلیدواژه‌ها: مغولان، اولجایتو، تاریخ‌نگاری، مورخان فارسی‌زبان، مورخان معاصر، تشیع، سکه، اهل سنت.

استاد به این مقاله: افراخته، محمدحسین؛ محسنی، حسین؛ صالحی، نجمه (۱۴۰۴). نقش عقاید مذهبی در گزارشگری تاریخ (مطالعه موردی: گزارش گرایش اولجایتو به تشیع در منابع تاریخی فارسی). *تاریخ اسلام*، ۲۶(۴)، ص ۱۲۱-۱۴۶. <https://doi.org/10.22081/hiq.2022.64214.2269>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲
نوع مقاله: پژوهشی
ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)
نویسنده: ۱۴۰۴ / نویسنده‌گان دارندة حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

پس از حمله مغولان در سال ۶۵۶ و انقراض حکومت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق)، دولتمردان مغول تحت تأثیر فرهنگ و دین اسلام قرار گرفته و به تدریج دین اسلام را برگزیدند. در ادامه، غازان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ق) اولین حاکم ایلخانان مغول بود که شیعه شد و پس از او برادرش، اولجایتو (حک: ۷۰۳-۷۱۶ق)، در سال ۷۰۹ق به طور رسمی تشیع را به عنوان دین رسمی انتخاب کرده و پس از آن نیز اقدامات فرهنگی مهمی جهت گسترش شیعه انجام داد. دعوت از علما و نگارش کتاب به درخواست او، انجام شعائر شیعه، ضرب سکه با شعارهای شیعی و ساخت بناهای فراوان با شعارهای شیعی از نمونه‌های این اقدامات اولجایتو هستند. این تلاش‌ها از مهم‌ترین نقاط عطف در تاریخ شیعه و همچنین تاریخ اسلام و ایران به‌شمار می‌روند. نکته مهم در این زمینه، چگونگی گزارش این رویدادها در منابع تاریخی است، که مورخان در نقل این حوادث سه رویکرد متفاوت داشته‌اند. پژوهش حاضر درصدد است با مقایسه نقل‌های مختلف از چگونگی گزارش منابع فارسی‌زبان از تغییر مذهب اولجایتو، به این نکته پردازد که مورخان چگونه تحت تأثیر باورهای مذهبی خود بوده و این تأثیر چه تأثیری در گزارشگری حوادث تاریخی داشته است. اهمیت مطالعه در آن است که به این نکته تذکر دهد مورخانی که از ذکر واقعه‌ای مربوط به زندگانی پادشاه، سرباز زده‌اند، طبیعی است که دیگر گزارش‌های تاریخی، مانند حضور شیعیان و میزان قدرت اجتماعی آنها را گزارش نکرده باشند. با مراجعه به منابع تاریخی فارسی‌زبان، سه رویکرد را می‌توان در گزارش تغییر مذهب اولجایتو مشاهده کرد. برخی مورخان چگونگی تغییر مذهب اولجایتو و رویدادهای مرتبط با آن را با تفصیل گزارش کرده‌اند. در مقابل، رویکرد مورخان سنی مذهب به این وقایع متفاوت است. برخی مورخان بسیار مجمل و در حد چند کلمه این وقایع را گزارش کرده‌اند و یا به ذکر بخشی از آن اکتفاء نموده و برخی دیگر هیچ اشاره‌ای به تغییر مذهب و دیگر حوادث مرتبط نکرده‌اند. تمرکز اصلی پژوهش بر این است که نشان دهد اعتقادات مورخان و یا فضای فکری حاکم بر دوران آنها چه تأثیری در هر کدام از این گونه‌ها داشته است. پژوهش حاضر در چهار بخش «دورنمایی از اقدامات اولجایتو»، «گزارش مورخان فارسی‌زبان قبل از صفویه»، «گزارش مورخان فارسی‌زبان دوران صفوی» و «تأثیر رویکردهای مورخان پیش‌گفته در آراء مورخان معاصر» تنظیم شده است. پیش از این کتاب‌ها و مقالاتی در مورد تشیع اولجایتو و اقدامات او پس از تشیع، تأثیر علما و شاعران معاصر وی در این حادثه، اهمیت و تأثیر فرهنگی و اجتماعی آن بر جامعه ایران انجام شده است. اما براساس جستجوهای انجام شده، کتاب یا مقاله‌ای در مورد چگونگی گزارشگری این واقعه در منابع یافت نشد.

۲. دورنمایی از اقدامات اولجایتو

در دوران حکومت مغولان در ایران، به تدریج سران این حکومت تحت تأثیر دین و تمدن مسلمانان قرار

گرفتند. هلاکو (حک: ۶۵۴-۶۶۳ق) و اباقا (حک: ۶۶۳-۶۸۰ق) بر آیین شَمَنی مغولی ماندند، احمد نکودار (حک: ۶۸۰-۶۸۳ق) اولین حاکمی بود که مسلمان شد، پس از او ارغون (حک: ۶۸۳-۶۹۰ق) بر آیین شمنی باقی ماند. پس از او، پسرش غازان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ق) اولین حاکم ایلخانان مغول بود که در ابتدا اسلام را به عنوان دین رسمی حکومت خود اعلام کرد و بعدها به مذهب تشیع گرایش یافت و بنا بر گزارش قاسانی، این مذهب را برگزید. او قصد داشت شیعه را به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام کند که این امر با توصیه خواجه رشیدالدین فضل الله (م ۷۱۸ق) انجام نگرفت و غازان مدت کمی بعد از آن از دنیا رفت.^۱ وی به زیارت حرم‌های امامان شیعه در عراق رفت، اوقاف زیادی را بر این شهرها تعیین نمود و برای این شهرها نهر کشید^۲ و سکه‌هایی به نام دوازده امام و یا با شعارهای شیعی ضرب نمود.^۳

تصویر ۱- نمونه‌ای از سکه غازان، ضرب استرآباد، با شعار علی ولی الله^۴

پس از غازان، برادر او سلطان محمد خدابنده اولجایتو، در ابتدای حکومت در سال ۷۰۳ق بر مذهب اهل تسنن بود. وی در این دوران آیین‌های اهل تسنن را انجام می‌داد و به نام چهار خلیفه سکه ضرب می‌کرد؛ او در سال ۷۰۹ق تشیع را برگزید و آن را دین رسمی حکومت اعلام کرد. در این زمینه، افرادی همچون طرمطاز، سعدالدین ساوجی (۷۱۱ق)، سید تاج‌الدین آوجی (۷۱۱ق) و شیخ حسن کاشی (۷۳۸ق) نقش مهمی در پذیرش تشیع توسط اولجایتو داشتند. وی پس از تشیع خود، دستورات فراوانی در ترویج تشیع در ایران داشت.^۵ اولجایتو دستور داد بر روی سکه‌ها شعارهای شیعی نقر شوند. در اکثر قریب به اتفاق سکه‌ها، در مرکز پشت سکه‌ها، عبارت‌های «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و در حاشیه آن صلوات بر دوازده امام حک شده است. این رویه ضرب سکه، در تمامی ضربخانه‌های حکومت پهناور اولجایتو و تا پایان عمر او در سال ۷۱۶ ادامه داشت.^۶ اولجایتو بناها، مساجد و بقعه‌های

۱. قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۹۵.

۲. شبانکاره‌ای، مجمع‌الانساب، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۶۸.

۳. خواجه رشیدالدین، تاریخ مبارک غازانی، ۱۹۴۰، ص ۲۸۶.

۴. تمامی تصاویر سکه‌ها از سایت زنو (www.zeno.ru)، معتبرترین سایت آرشیو سکه‌ها گرفته شده است. در این سایت هر سکه دارای یک کد است که به‌مثابه آدرس جلد و صفحه در کتاب است.

5. zeno code: #177840

۶. قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۹۰-۹۵.

۷. نمونه‌هایی از سکه‌های اولجایتو در ادامه معرفی شده‌اند.

فراوانی ساخت. بسیاری از این بناها، کتیبه‌هایی دارند که شعارهای صریح شیعی مانند صلوات، اسامی دوازده امام، آیات قرآن و روایات مرتبط با بحث امامت و شعار علی ولی الله را در خود دارند. بقعه پیربکران، مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع اشترجان، مسجد جامع هفتشویه و مسجد جامع ورامین نمونه‌هایی از این بناها هستند که تا به امروز باقی مانده‌اند. اولجایتو همچنین دستور داد برخی از آیین‌های شیعی در دوران حکومت او انجام شود. بیان فراز «حی علی خیر العمل» در اذان،^۱ و حذف نام خلفا از خطبه‌ها و اکتفاء به اسامی دوازده امام، از این دست اقدامات او هستند.

تصویر ۲- نمونه‌ای از سکه اولجایتو، ضرب ساوه سال ۷۰۹
با شعار لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله در مرکز و صلوات بر دوازده امام در حاشیه^۲

تصویر ۳- نمونه‌ای از سکه اولجایتو، ضرب سلطانیه، سال ۷۱۳
با شعار لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله در مرکز و اسامی دوازده امام در حاشیه^۳

تصویر ۴- نمونه‌ای از سکه اولجایتو، ضرب بغداد، سال ۷۱۶
با شعار لا اله الا الله الملك الحق المبين محمد رسول الله الصادق الوعد الامين علی ولی الله امير المؤمنين در مرکز و صلوات کبیره بر دوازده امام در حاشیه^۴

۱. برای بحث بیشتر در این زمینه رجوع کنید: افراخته، شیعیان متقدم، ۱۳۹۷، ص ۱۳۷-۱۶۶.

2. zeno code: #5843

3. zeno code: #182673

4. zeno code: #231100

تصویر ۵- بقعه پیربکران، در نزدیکی فلاورجان اصفهان، ساخته شده در سال ۷۱۲

«کتابه بقعه: اللهم صل علی محمد المصطفى و صل علی علی المر تضى و صل علی فاطمه الزهرا و صل علی خدیجه الکبرا و صل علی حسن المجتبا و صل علی حسین شهید بکربلا و صل علی علی زین العابدین و صل علی محمد باقر و صل علی جعفر صادق و صل علی موسی کاظم و صل علی علی موسی رضا صل علی محمد تقی و صل [علی] علی النقی و صل علی الحسن العسکری و صل علی محمد مهدی».^۱

اولجایتو دستور داد تا علما و فقه‌های شیعه را از شهرهای مختلف جمع کنند. در همین دوره است که به دعوت پادشاه فقیه بزرگ شیعه شیخ حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، معروف به علامه حلّی (۶۴۸-۷۲۶ق)، به سلطانیه مهاجرت کرد و روابط بسیار خوبی میان آنها برقرار شد.^۲ علامه حلّی دو کتاب «نهج الحق و کشف الصدق» و «کشف الیقین فی معرفة امیرالمؤمنین علیه السلام» را به درخواست پادشاه تألیف نمود.^۳ همچنین رساله‌ای را در پاسخ سؤالات اعتقادی اولجایتو با عنوان «استقصاء النظر فی البحث عن القضاء و القدر» به نگارش درآورد.^۴ ارتباط علامه و اولجایتو چنان مستحکم بود که اولجایتو دستور داد مدارسی به صورت سیار برای علامه ایجاد شود.^۵ این مدرسه در سفرهای ییلاق و قشلاق اولجایتو و حتی در طول مسیر برقرار بود. برخی از کتاب‌های علامه حلّی، از جمله کتاب «قواعد الاحکام»، در همین دوره نوشته شده‌اند.^۶ پس از درگذشت اولجایتو در سال ۷۱۶ق، فرزند او ابوسعید

۱. عکس و متن کتیبه بقعه از نویسنده مسنول مقاله است.

۲. قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۱۰۱.

۳. علامه حلّی، نهج الحق و کشف الصدق، ۱۴۱۴ق، ص ۳۸؛ علامه حلّی، کشف الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین، ۱۴۱۱ق، ص ۱-۲.

۴. علامه حلّی، استقصاء النظر فی البحث عن القضاء و القدر، نسخه خطی شماره ۶۳۴۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگه‌های ۲-۱۰.

۵. وصاف شیرازی، تحریر تاریخ وصاف، ۱۳۴۶، ص ۳۰۴؛ قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۱۰۸؛ در متن کتاب قاسانی، «مدرسه ستاره» نوشته شده است که به احتمال فراوان اشتباه چاپخانه‌ای و یا اشتباه مصحح کتاب در خواندن این کلمه است.

۶. به عنوان نمونه بنگرید به: فخرالمحققین، ایضاح الفوائد، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۷۵، ۵۵۴.

(حک: ۷۱۷-۷۳۶ق) به قدرت نشست. او برخلاف پدر، نه تنها بر مذهب اهل تسنن، بلکه بر مذهب اهل سنت نیز بود. او دستور داد سکه‌ها و خطبه‌ها به شکل پیشین خود بازگشته و شعار «علی ولی الله» و اسامی دوازده امام حذف شوند.^۱ فضای جامعه در دوران ابوسعید بر علیه شیعه به حدی ملتهب شد که علامه حلّی ناگزیر از بازگشت به حلّه گردید. اولجایتو علاوه بر رسمیت دادن تشیع، اقدامات فراوانی برای ترویج و گسترش تشیع در ایران انجام داد. با وجود این، رویدادهای مهم دوران سلطان محمد خدابنده، به گونه‌های متفاوتی در منابع تاریخی گزارش شده است. برخی از مورخان به تفصیل این حوادث را گزارش کرده‌اند، برخی دیگر بسیار مجمل این وقایع را گزارش نموده و یا تنها به ذکر برخی وقایع اکتفاء کرده‌اند، و برخی دیگر هیچ اشاره‌ای به این وقایع نکرده‌اند؛ در ادامه به رویکرد مورخان فارسی‌زبان پرداخته خواهد شد.

۳. گزارش مورخان فارسی‌زبان قبل از دوران دولت صفویه

۳-۱. گزارش قاسانی

مبسوط‌ترین گزارش درباره تشیع اولجایتو را می‌توان در کتاب «تاریخ اولجایتو» نگاشته عبدالله بن محمد قاسانی مشاهده نمود. وی می‌نویسد پس از آنکه غازان مذهب تشیع را پذیرفت، تلاش نمود تا مذهب شیعه را در ایران رواج دهد که با مخالفت خواجه رشیدالدین مواجه شد. این امر زمینه‌ای شد تا پس از مرگ غازان، اولجایتو از طریق طرمطاز با این مذهب آشنا گردد.^۲ اولجایتو در سفر خود به عراق، با تعدادی از شیعیان و علما، از جمله سید تاج‌الدین آوجی، دیدار نمود و مناظرات فراوانی در حضور وی با ارباب مذاهب مختلف انجام گرفت، تا جایی که اولجایتو به حقانیت مذهب تشیع پی برد. این مناظرات سید تاج‌الدین با نظام‌الدین عبدالملک انجام گرفت که قاسانی او را «رجوم تخوم شیاطین الانس»^۳ معرفی می‌کند. اولجایتو در زیارت خود از حرم امیرالمؤمنین علی(ع) خوابی دید و در نهایت در همین زیارت و در نجف مذهب تشیع را انتخاب نمود. قاسانی در ذکر استقبال شهرها نیز به نحوی گزارش می‌دهد که تقریباً هیچ مخالفتی در این زمینه از شهرهای ایران انجام نگرفت. تنها برخی از اهل تسنن، شیعیان را هجو کردند که نمونه‌هایی از آنها را قاسانی گزارش کرده است. همچنین وی به روابط میان علامه حلّی و اولجایتو نیز اشاره نموده و همچنین برخی سؤالاتی که اولجایتو از علامه حلّی پرسیده را در کتاب نقل کرده است.^۴ قاسانی مورخ و از دیوانسالاران دربار اولجایتو بوده و در مقدمه می‌نویسد که

۱. خطیبی، ابوسعید بهادرخان، در: *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۵۳۹.

۲. همان، ص ۹۸.

۳. همان، ص ۹۹؛ «رجوم تخوم شیاطین الانس» به معنای انسانی است که به حدی خوی شیطانی دارد که گویی از نسل شیطان است. این سخن کنایه از شدت تعصب نظام‌الدین عبدالملک است.

۴. همان، ص ۱۰۰-۱۰۱.

کتاب را به دستور او نوشته است، لذا، طبیعی است گزارش وی از حوادث دوران اولجایتو، کامل تر از سایر نویسندگان باشد. علاوه بر این، به دلیل اینکه قاسانی اطلاعات موجود در کتاب را از طریق مشاهدات عینی خود نگاشته، گزارش او نسبت به سایر مورخان مستندتر است. همچنین به احتمال زیاد، قاسانی شیعه بوده و این موضوع نیز در گزارش تشیع اولجایتو بی تأثیر نبوده است. وی تلاش دارد تشیع اولجایتو را حاصل یک فرآیند علمی و از طریق بحث و گفتگو معرفی کند. به نظر می‌رسد این امر از اعتقاد وی به تشیع و همچنین جایگاه او در دربار اولجایتو ناشی می‌شود. عدم ذکر مخالفت در شهرها نیز می‌تواند به این دلیل باشد که مورخان هم‌عصر با پادشاهان معمولاً تلاش دارند تا دستورات آنها را نافذ و بدون هیچ مخالفتی گزارش کنند. شاید به این دلیل باشد که قاسانی سخنی از مخالفان در این زمینه گزارش نکرده است. ذکر عبارت «رجوم تخوم شیاطین الانس» در توصیف نظام‌الدین عبدالملک نیز ناشی از اعتقاد او به تشیع بوده که مخالفان خود را با الفاظی اینچنینی معرفی کرده است.

۳-۲. گزارش و صاف شیرازی

شهاب‌الدین عبدالله شیرازی (م ۷۲۸ق)، مشهور به «وصاف»، در کتاب «تجزیة الامصار و تجزیة الاعصار» (مشهور به تاریخ و صاف) که در دوران اولجایتو تألیف شده است، تنها به ارادت اولجایتو به اهل بیت (ع) و ضرب سکه به نام اهل بیت (ع) به شکل پنج ضلعی اشاره می‌کند. لازم به ذکر است که شیرازی در کتاب تنها می‌نویسد که بر سکه‌ها شهادتین ضرب شد.^۱ وی در ادامه به ایجاد مدارس سیار توسط اولجایتو اشاره دارد،^۲ اما از شرکت‌کنندگان در آن مجالس، چه در مقام تدریس و چه در مقام تحصیل، سخنی نمی‌گوید. وصاف در کتاب خود اشاره‌ای به تغییر مذهب اولجایتو ندارد که این امر می‌تواند نقصی در کتاب به‌شمار بیاید. شاید بتوان از گزارش وی مبنی بر ارادت اولجایتو به اهل بیت (ع) و ضرب سکه به نام امامان شیعه (ع)، به تشیع اولجایتو پی برد، اما وصاف از ذکر صریح این امر خودداری ورزیده است. براساس دیگر گزارش‌های تاریخی و سکه‌های به‌جا مانده از دوران اولجایتو، وی دستور داد علاوه بر شهادتین، عبارت «علی ولی‌الله» و صلوات بر دوازده امام نیز در سکه‌ها نقر شود، اما شیرازی تنها به گزارش شهادت به وحدانیت الهی و رسالت رسول‌الله (ص) اکتفاء نموده است. این رویکرد نویسنده تاریخ و صاف را می‌توان ناشی از تأثیر تعصب مذهبی او در گزارش حوادث تاریخی دانست. با وجود اینکه او کتاب را در دوران حکومت غازان، اولجایتو و ابوسعید نوشته است، عدم گزارش کامل تغییر مذهب اولجایتو و همچنین ذکر نشدن اقدامات فرهنگی اولجایتو، تحت تأثیر اعتقاد او است. به علاوه، با توجه به اینکه او تحت حمایت وزیر سنی مذهب دربار خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی،

۱. وصاف، تحریر تاریخ و صاف، ۱۳۴۶، ص ۲۷۶.

۲. همان، ص ۳۰۴.

که مخالف شیعیان بود و مانع غازان از اعلام تشیع شد، قرار داشت،^۱ می‌توان عدم ذکر این حوادث را ناشی از این امر نیز دانست.

۳-۳. گزارش بناکتی

بناکتی (م ۷۳۰ق) در کتاب «روضه اولی الالباب» مطلبی در مورد تشیع اولجایتو نوشته است. وی در این کتاب تنها می‌نویسد که در سال ۷۰۸ق «تغییر خطبه و سکه کردند».^۲ وی هیچ گزارشی از محتوای تغییر یافته در خطبه‌ها و سکه‌ها بیان نکرده است. عدم ذکر گرایش به تشیع در کلام بناکتی یا به دلیل سنی بودن وی است و یا تحت تأثیر فضای حاکم جامعه پس از مرگ اولجایتو بوده که نویسندگان از ذکر تشیع او خودداری می‌ورزیدند. در توضیح باید اشاره کرد که بناکتی، با وجود تجلیل از دوازده امام شیعه، از تلاش به تعرض نسبت به شیعیان در کتاب خود فروگذار نکرده است. لذا، عدم ذکر تشیع اولجایتو و همچنین عدم ذکر محتوای خطبه‌ها و سکه‌ها، می‌تواند ناشی از همین اعتقاد مذهبی وی باشد. همچنین، چنانکه خود بناکتی در کتاب می‌نویسد، کتاب را در سال ۷۱۷ق، یعنی یک سال پس از مرگ اولجایتو نگاشته^۳ و به احتمال فراوان تحت تأثیر فضای ضد شیعی دوران ابوسعید است.

۳-۴. گزارش شبانکاره‌ای

گزارش شبانکاره‌ای در «مجمع الانساب» تقریباً مفصل است، اما نکاتی در آن مطرح شده که اولاً در هیچ کتاب دیگری نیز نقل نشده و ثانیاً به دلایل متعدد نمی‌توان آنها را پذیرفت. وی می‌نویسد:

«و چون میل پادشاه اولجایتو به رسول الله و فرزندان او زیادت بود، سادات را در حضرت او کار قوی شد و ایشان را تربیت فرمودی. سیدی بود از شهر ابهر و زنگان او را سید تاج‌الدین ابهری گفتندی. فرصت یافت و در حضرت پادشاه جهان مذهب ائمه اثنی‌عشری تقریر کرد و گفت حق امامت، فرزندان حسین راست و امامت خلفای پیش یعنی ابوبکر و عمر و عثمان بر حق نبود و صورت کارهایی که بود، همه تقریر داد و پادشاه را مایل به مذهب شیعه علی گردانید و فصلی در مذهب شیعه برداخت و بر پادشاه عرضه کرد. بدان سبب دو سه روزی پادشاه شیعه مذهب شد و فرمود تا در خطبه نام صحابه بیفکنند و در سکه همچنین نام دوازده امام نقش کردند. چون مذهبی محدث بود، اهالی بلاد از آن تمرد نمودند و قبول

۱. بهار، سبک‌شناسی، ۲۵۳۵، ج ۳، ص ۱۰۰.

۲. بناکتی، تاریخ، ۱۳۴۸، ص ۴۷۵. لازم به ذکر است که جعفر شعار، مصحح کتاب بناکتی، نتوانسته کلمه «تغییر» را در نسخه خطی بخواند و به جای آن سه نقطه گذاشته است؛ اما در نسخه خطی این کتاب در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۵۴۶۹ واژه «تغییر» کاملاً خوانا است (بناکتی، تاریخ، برگه ۱۴۰ پ).

۳. بناکتی، تاریخ، ۱۳۴۸، ص ۳۹۷.

نکردند و در هر شهری غلوی کردند. بیم آن بود که فتنه بزرگ برخیزد. این معنی باز نمودند و خواجه رشیدالدین تقریر داد که اگر پادشاه شیعه مذهب باشد و رعایای او بر مذهب اهل تسنن و جماعت، این کار راست نیاید. پادشاه باز دانست که اگر این مذهب شایع می‌توانست کرد، در دور خلفا شایع شدی، از آن مذهب بازگشت»^۱.

شبانکاره‌ای به نقش سید تاج‌الدین در آشنایی با تشیع اشاره دارد. مهم‌ترین تفاوت نقل میان این کتاب با دیگر متون تاریخی، مدت زمان شیعه ماندن اولجایتو و بازگشت او از تشیع است. شبانکاره‌ای می‌نویسد که اولجایتو دو یا سه روز شیعه شد و در همین چند روز دستور داد که در خطبه نام صحابه حذف شود. بر این اساس، باید در یک خطبه نماز جمعه، این امر واقع شده باشد. اگر اولجایتو نهایتاً سه روز شیعه شده باشد، باید تشیع او در روز سه‌شنبه، چهارشنبه، پنج‌شنبه و یا نهایتاً صبح جمعه اتفاق افتاده باشد، تا حداقل در یک نماز جمعه، نام صحابه از خطبه حذف شده باشد. پس از آنکه یک بار خطبه به این شکل ادا شده باشد، اولجایتو از تشیع بازگشته است!!!! به علاوه، شبانکاره‌ای در گزارش خود از ترمذ بلاد از دستور پادشاه سخن گفته است، اما اگر اولجایتو سه روز شیعه شده باشد، امکان‌پذیر نیست که فرمان اولجایتو، در سه روز به تمامی شهرها ابلاغ شده باشد و مردم با آن مخالفت کنند. به علاوه، همان‌گونه که خود شبانکاره‌ای اعتراف کرده و شواهد فرهنگ مادی نیز آن را تأیید می‌کند، اولجایتو به ضرب سکه به نام دوازده امام اقدام کرد. اگر منظور از شبانکاره‌ای از این جمله، تنها دستور پادشاه بدون عملی شدن آن باشد، این امر با سکه‌های بی‌شمار اولجایتو به نام اهل‌بیت (ع) در سال‌های مختلف و تا پایان عمر در تضاد است. همچنین، گزارش شبانکاره‌ای با شواهد تاریخی و اشیای باقیمانده از دوران حکومت اولجایتو ناسازگار است. همان‌طور که گفته شد، ضرب سکه به نام اهل‌بیت (ع) تا آخرین سال عمر، ساخت بناهایی با شعارها و کتیبه‌های شیعی در سال‌های مختلف، دعوت از علامه حلی و تأسیس مدارس سیار، نوشتن دو کتاب توسط علامه حلی به درخواست اولجایتو و شواهد فراوان دیگر نشان می‌دهد که نقل شبانکاره‌ای در مورد مدت زمان شیعه بودن اولجایتو (دو یا سه روز) امکان‌پذیر نیست. اینگونه گزارش حوادث از سوی نویسنده متعصبی همچون شبانکاره‌ای، به نوعی تلاش در جهت کم‌رنگ نمودن اعتقاد اولجایتو به تشیع و کم‌اهمیت نشان دادن آن است. همچنین ذکر دو یا سه روز، نوعی کوشش است تا تشیع اولجایتو را نوعی اقدام نابخردانه، عجولانه، احساساتی و زودگذر توصیف نمایند.

۳-۵. گزارش مستوفی

حمدالله مستوفی (م ۷۵۰ق) در کتاب «تاریخ گزیده» در مورد تغییر مذهب اولجایتو و حتی از اقدامات

۱. شبانکاره‌ای، مجمع‌الانساب، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۷۱-۲۷۲.

پادشاه نظیر ضرب سکه نیز هیچ سخنی به میان نیاورده است. مستوفی پس از تعریف از اولجایتو و کامرانی وی در میان تمامی خاندان مغولان و تلاش وی در جهت تقویت دین اسلام،^۱ تنها می‌نویسد که «سید تاج‌الدین آوجی که غلوی عظیم در رفض داشت و اولجایتو سلطان را بر مذهب شیعه محرض بود» در زمان اولجایتو کشته شد.^۲ عدم گزارش مستوفی از تغییر مذهب اولجایتو و همچنین اقدامات او پس از تشیع، بسیار عجیب است و اینکه مورخی دقیق همچون مستوفی این حوادث را ذکر نکرده، قابل تأمل است. وی تنها می‌نویسد که سید تاج‌الدین تلاش داشت تا اولجایتو را شیعه کند، اما از یک‌سو از ذکر نتیجه تلاش‌های وی سخنی به میان نیاورده و از سوی دیگر می‌نویسد که او به دستور پادشاه کشته شد. اگر ریشه این امر را در تلاش مستوفی در گزیده‌نویسی در تاریخ بدانیم، این امر چندان قابل قبول نیست. ذکر تغییر مذهب اولجایتو اولاً حادثه‌ای بسیار مهم بود که وی باید حتماً آن را گزارش می‌کرد و از سوی دیگر گزارش این امر چندان به مختصرنویسی کتاب وی لطمه‌ای وارد نمی‌کند. نکته مهم در مورد مستوفی تعصب مذهبی وی بر تسنن است. وی مانند بناکتی، با وجود تجلیل‌های فراوان از امامان شیعه و اعتقاد به دوازده امام، در عین سنی بودن، تعصبی شدیدی علیه شیعیان داشته و در کتاب خود در مواردی از تعریض به مذهب شیعه خودداری نورزیده است. لذا، باید این تعصب مذهبی را در عدم ذکر وی از این واقعه دخیل دانست؛ همچنین عدم ذکر را می‌توان ناشی از فضای ضد شیعی پس از اولجایتو نیز دانست. علاوه بر این، مستوفی تحت تأثیر رشیدالدین فضل‌الله همدانی بوده و در مقدمه کتاب «تاریخ گزیده»، ارادت خود را به او بیان می‌کند.^۳ همان‌گونه که گفته شد، رشیدالدین از مخالفان غازان در گرایش به تشیع بود و می‌توان عدم ذکر تشیع اولجایتو در کتاب مستوفی را ناشی از این امر نیز دانست.

۳-۶. گزارش معینی نطنزی

معین‌الدین نطنزی (م ۸۱۷ق) در کتاب «منتخب التواریخ»، با وجود تجلیل‌های فراوان از اولجایتو، در مورد مذهب او می‌نویسد که اولجایتو «در تعصب مذهب اهل بیت صلوات‌الله علیهم، مبالغه تمام داشت».^۴ نطنزی بسیار مجمل به ذکر حوادث اولجایتو اقدام نموده و از ذکر اقدامات او خودداری ورزیده است. معینی نطنزی کتاب را در سال‌های ۸۱۶ و ۸۱۷ق نگاشته است، او نیز که بر مذهب اهل تسنن بود، به نظر می‌رسد تحت تأثیر عقاید ضد شیعی خود، نه به تغییر مذهب اولجایتو اشاره دارد و نه به اقدامات فرهنگی و سیاسی او. هرچند از جمله او که اولجایتو بر مذهب اهل بیت (ع) تعصب داشته است، می‌توان

۱. مستوفی، تاریخ گزیده، ۱۳۶۲، ص ۶۰۶.

۲. همان، ص ۶۰۸.

۳. همان، ص ۲.

۴. نطنزی، منتخب التواریخ، ۱۳۳۶، ص ۱۵۴.

تشیع و تلاش‌های اولجایتو در ترویج مذهب شیعه را نتیجه گرفت، اما عدم ذکر صریح آنها می‌تواند ناشی از اعتقادات معینی باشد.

۳-۷. گزارش حافظابرو

گزارش حافظابرو (م ۸۳۳ق) در کتاب «ذیل جامع التواریخ» تقریباً مشابه نقل قاسانی، اما با زبانی دیگر است. وی نیز علت اصلی توجه اولجایتو به وجود فرقه‌ای به نام شیعه را تشیع پیشینی غازان می‌نویسد. وی نیز از نقش طرمطاز و سید تاج‌الدین آوجی، زیارت مشهد امیرالمؤمنین (ع) و خواب دیدن اولجایتو، و نوشته شدن کتاب توسط علامه حلی به درخواست اولجایتو سخن گفته است. با این وجود، حافظابرو طرمطاز را فردی فصیح و محیل معرفی می‌کند که به «تزییف^۱ مذهب اهل تسنن پرداخت». وی در جای دیگر نیز ضمن گزارش مناظره‌ی علما در حضور پادشاه، این دیدار را شامل وقیعت [بدگویی] در مذاهب اهل تسنن و جماعت ذکر می‌کند. وی در ادامه می‌نویسد که «نظام‌الدین با ایشان به مناظره برخاست و با ائمه شیعه بحث کردی و قواعد مزیت ایشان را در نظر پادشاه آوردی».^۲ حافظابرو از مخالفت شهرها با دستورات اولجایتو سخن به میان آورده و می‌نویسد که تنها در قزوین بود که «مذهب شیعه رونقی و رواجی تمام گرفت».^۳ معرفی طرمطاز به عنوان شخصی فصیح و محیل که به تخریب مذهب اهل تسنن پرداخت، ناشی از اعتقاد حافظابرو به مذهب اهل تسنن و همچنین جایگاه دیوانسالاری او در دربار تیموریان (حک: ۷۷۱-۹۱۲ق) است. وی درصدد القای این امر است که تغییر مذهب اولجایتو تحت تأثیر حيله پردازی طرمطاز و تبلیغات شیعیان بر علیه اهل تسنن بوده است. همچنین گزارش وی از مخالفت شهرها هم می‌تواند به دلیل بُعد عهد وی از دوران اولجایتو و همچنین اعتقاد مذهبی وی باشد. همان‌طور که بیان شد، مورخان معاصر هر پادشاه تلاش دارند تا دستورات او را بدون مخالفت نشان دهند؛ به طوری که معمولاً در این آثار تنها از پیروزی‌های پادشاه، اطاعت از فرمان‌ها و امثال آن سخن به میان می‌آید؛ همان‌گونه که قاسانی در کتاب خود چنین کرده است. مورخان پسینی که این محدودیت‌ها را نداشتند، گاهی اوقات تلاش داشتند تا نشان دهند دستورات پادشاهان پیشین، مخالفانی نیز داشته، به‌ویژه اگر این دستورات با مذاق نویسنده بعدی چندان همخوانی نداشته است. لذا، تفاوت میان قاسانی و حافظابرو را باید در همین مسأله دانست. قاسانی شیعه، معاصر و مورخ دربار اولجایتو و حافظابرو سنی و مورخ و دیوانسالار دوره تیموری بودند. لذا، اختلاف در نقل گزارش‌های مختلف شهرها می‌تواند از

۱. به معنای «بد جلوه دادن و تخریب چهره».

۲. حافظابرو، ذیل جامع التواریخ رشیدی، ۱۳۵۰، ص ۹۶-۱۰۳ (مصحح کتاب از کتاب دیگر حافظابرو به نام «زبدۃ التواریخ» نیز گزارش تشیع اولجایتو را به طور کامل نقل کرده است).

۳. همان.

اختلاف مذهبی و زمان زندگانی این دو ناشی شود.

۳-۸. گزارش فصیحی خوافی

فصیحی خوافی، تشیع اولجایتو را در ضمن حوادث سال ۷۰۹ ق چنین گزارش نموده است: «در این سال سلطان محمد خدابنده شیعی شد و نام خلفاء ثلاثه از خطبه و سکه بینداخت و بعد از نام حضرت رسالت، نام امیرالمؤمنین علی مرتضی و امیرالمؤمنین حسن و امیرالمؤمنین حسین علیهم السلام در خطبه گفتند و در سکه نام دوازده امام نقش کردند»^۱. فصیحی خوافی شیعه نبود، اما گزارش او نسبت به دیگر نویسندگان غیرشیعه کامل تر است. فصیحی و مستوفی، هر دو قصد گزیده نویسی در تاریخ را داشته اند، با وجود این، فصیحی، برخلاف مستوفی، گزارش قابل قبولی از اقدامات اولجایتو را ذکر کرده است. به نظر می رسد این امر را باید در اعتقادات دوران و مکان زندگی فصیحی خوافی دانست. فصیحی خوافی تعصب مذهبی شدیدی نداشت و این امر در کتاب او آشکار است. به نظر می رسد که این گزارش از تشیع اولجایتو را می توان ناشی از این امر دانست؛ لذا، گزارش او به همین دلیل نسبت به مورخ بناکتی و مستوفی مفصل تر است.

۳-۹. گزارش احمد بن حسین بن علی کاتب

گزارش احمد بن حسین کاتب در تاریخ جدید یزد، از یک سو مفصل تر و از سوی دیگر موجزتر است. وی در این کتاب، مناظرات و اقدامات اولجایتو پس از شیعه شدن و ارتباط علامه حلی با اولجایتو را ثبت کرده است. وی علاوه بر دو گزارش فوق، می نویسد که اولجایتو دستور داد داغی به نام ابوبکر ساخته شده و بر پیشانی اهل تسنن و جماعت، این داغ زده شود. همچنین در ذکر مخالفت اهالی شهرها با این اقدامات گزارشی متفاوت نقل کرده است. احمد بن حسین در ادامه می نویسد، به جز اهالی اصفهان تمامی شهرها از دستورات اولجایتو اطاعت نمودند. در اصفهان نظام الدین اسحاق، قاضی شهر، به مخالفت برخاسته و به دستور پادشاه زندانی شد. نظام الدین را به تبریز برده و او با علمای شیعه مناظره نموده و همگی را مغلوب نمود. اولجایتو برای تلافی این کار، دستور داد او را در قفس شیرها انداختند، اما شیرها با او کاری نداشتند.^۲ این گزارش نشان دهنده تلاش احمد بن حسین در تلاش برای تخریب چهره اولجایتو و بزرگ نمایی نقش علمای اهل تسنن در مقابله با اقدامات پادشاه است. گزارش دستور اولجایتو به زندانی شدن نظام الدین که در هیچ کدام از منابع پیشین نیامده، نشان از تلاش نویسنده کتاب «تاریخ یزد» برای اثبات مشروعیت مخالفان اولجایتو است. گزارش انداختن در قفس شیرها و عدم تعرض آنها

۱. فصیحی خوافی، مجمل فصیحی، ۱۳۳۹، ج ۳، ص ۱۷.

۲. احمد بن حسین، تاریخ جدید یزد، ۱۳۸۶، ص ۷۳.

به وی،^۱ نیز از عجائبی است که به نوعی اغراق مورخ در دفاع از عقاید خود است. همچنین ایجاد یک داغ و ضرب آن بر پیشانی اهل تسنن در هیچ‌کدام از منابع دیگر نیامده، بلکه خلاف آن گزارش شده است. قاسانی می‌نویسد که اولجایتو پس از پذیرش مذهب تشیع، به اطرافیان خود گفت «هرکه از شما با من درین طریقت و عقیدت موافقت نماید فیها، و هرکه طریق مخالفت و مابیت سپرد، بر وی هیچ حرج و اعتراض نیست، منصب اعمال خود به سلامت بگذارد و به سلامت برود».^۲ لذا، این گزارش «تاریخ یزد» را می‌توان ناشی از تعصب مذهبی نویسنده و تلاش در جهت تخریب شیعیان و اولجایتو دانست.

۳-۱۰. گزارش میرخواند و خواندمیر

میرخواند (م ۹۰۳ق) در «روضه‌الصفاء» که مهم‌ترین متن فارسی تاریخ ایران است، گزارش تغییر مذهب اولجایتو را چنین می‌نویسد:

«و چون عقیده سلطان محمد خدابنده بر محبت اهل بیت نبی و ولی منظوی بود، فرمان داد تا بر وجوه دنانیر لفظ «علی ولی الله» را در ردیف کلمه لا اله الا الله محمد رسول الله گردانیدند و اسامی سامیات ائمه معصومین را در مسکوکات نقش کردند».^۳

گزارش خواندمیر (م ۹۴۲ق) در «حبیب السیر» مشابه گزارش پیشین است، اما تفاوت‌هایی کوچک میان این دو نقل وجود دارد؛ در این کتاب چنین آمده است:

«و او [اولجایتو] اول پادشاهی است از چنگیزخانین که به سعادت متابعت مذهب علیه امامیه رسید و نام نامی ائمه اثنی عشر علیهم السلام در خطبه و سکه مندرج گردانید».^۴

وی در جای دیگر کتاب خود از نقش علامه حلّی در این زمینه نیز سخن گفته و می‌نویسد «شیخ جمال‌الدین مطهر حلّی با سلطان محمد خدابنده معاصر بود و آن پادشاه سعادت پناه بارشاد آنجناب متابعت مذهب علیه امامیه نمود».^۵ از نظر محتوایی دو گزارش میرخواند و خواندمیر هیچ تفاوتی با یکدیگر ندارند، اما در نوع واژه‌گزینی میان این دو اختلاف است. میرخواند واژه امامیه را در گزارش خود به کار نبرده، اما خواندمیر از این کلمه استفاده کرده و این امر ناشی از تعصب میرخواند در اهل تسنن است. وی در مقدمه کتاب خود یکی از شرایط مورخ را سالم‌العقیده بودن دانسته که از آن جمله رافضی

۱. این داستان در رحله ابن بطوطه، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۳۸-۳۹، به طور کامل ذکر شده است. همچنین رجوع کنید به: معین‌الدین شیرازی، شد الأزار فی حط الأوزار عن زوار المزار، ۱۳۲۸، ص ۴۲۴؛ سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ۱۹۶۴، ج ۹، ص ۴۰۱ که اشاره‌های کوتاه و کنایه‌ای به این موضوع داشته است.

۲. قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۱۰۰.

۳. میرخواند، تاریخ روضة الصفاء، ۱۳۳۸، ج ۵، ص ۴۲۶.

۴. خواندمیر، تاریخ حبیب السیر، ۱۳۵۳، ج ۳، ص ۱۹۱.

۵. همان، ص ۱۹۷.

نبودن را از مصادیق پاک مذهبی در دین می‌داند.^۱ لذا، عدم ذکر واژه امامیه یا شیعه در کتاب وی کاملاً طبیعی است. افزون بر آن، استفاده از صفت «علیه» در کتاب «حبیب السیر» است که در کتاب اول نیست. این امر به دلیل اختلاف زمانی دو نویسنده فوق است، و نه اختلاف مذهبی. هم میرخواند و هم خواندمیر از نظر اعتقادی به اهل تسنن تعلق داشتند؛ میرخواند «روضه الصفا» را در دوران تیموریان سنی نگاشته و عدم استفاده از تعبیر در مدح شیعیان و مذهب آنها در این کتاب چندان غریب نیست؛ اما خواندمیر کتاب را در زمان تفوق تشیع اثنی عشری در دوران صفویه نگاشته است. لذا، به نظر می‌رسد که او ناگزیر بوده که در کتاب خود به تمجید از مذهب شیعه بپردازد.

۳-۱۱. گزارش نویسندگان «تاریخ الفی»

در کتاب «تاریخ الفی» که از کتب مفصل در تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌رود، گزارشی بسیار موجز از تشیع اولجایتو ارائه شده است. مؤلفان این کتاب در ضمن حوادث سنه ۷۰۹ق چنین می‌نویسند:

«و ایات همایون به عزیمت زیارت نجف اشرف روانه شد. چون آنجا رسید، حکایت

تعبیه حظیره و مذهب به میان آمد».^۲

کتاب «تاریخ الفی» درصدد ارائه تاریخی هزار ساله از وقایع دوران اسلامی بوده و بسیار مبسوط است، و تلاش فراوانی دارد که حوادث تاریخی را با تفصیل گزارش کند؛ حتی در ذکر وقایع دوران اولجایتو نیز چیزی فروگذار نکرده است. به طوری که، حوادث سال‌های پیش از ۷۰۹ق و پس از آن نیز در این کتاب به تفصیل بیان شده است. با این حال، گزارشی تا این حد موجز از تشیع اولجایتو، بدون ذکر هیچ جزئیات، عجیب به نظر می‌رسد. در جریان نوشتن کتاب «تاریخ الفی» در دربار اکبرشاه (ح ۹۶۳-۱۰۱۴ق) در هندوستان، پس از اختلاف بر سر نوع گزارش حوادث قتل عثمان در میان مولفان آن که مذاهب مختلفی داشتند، نگارش ادامه کتاب با پیشنهاد ابوالفتح گیلانی (م ۹۹۷ق) به احمد تتوی سپرده شد.^۳ تتوی اگرچه به مانند اسلاف خویش پیرو مکتب حنفی بود، اما در جوانی به مذهب تشیع گروید. وی کتاب را از حوادث سال ۳۶ق تا زمان چنگیزخان در دو مجلد به نگارش درآورد. اما بدانونی (م ۱۰۲۴ق) از جمله نویسندگان کتاب «تاریخ الفی»، وی را به تعصب در تشیع در نوع نقل گزارش‌های تاریخی متهم نموده است.^۴ پس از کشته شدن تتوی به سال ۹۹۶ق، ادامه نوشتار کتاب که شامل دوره تاریخ مغول تا روزگار اکبرشاه بود، به آصف‌خان قزوینی (م ۱۰۲۱ق) محوّل شد و تصحیح و مقابله دو

۱. میرخواند، تاریخ روضه الصفا، ۱۳۳۸، ج ۱، ص ۱۵.

۲. تتوی و قزوینی، تاریخ الفی، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۴۳۶۱.

۳. بداؤنی، منتخب التواریخ، ج ۲، ۱۸۶۵، ص ۳۱۸-۳۱۹.

۴. همان.

جلد نخست توسط عبدالقادر بدائونی انجام گرفت و جلد سوم را به آصف‌خان جهت تصحیح محول نمود.^۱ به احتمال فراوان اگرچه آصف‌خان قزوینی خود از شیعیان، در اشعار خویش متخلص به «جعفری» و پدرش نیز حاکم صفویان در کاشان بود،^۲ اما به دلیل فشارهایی که از سوی مولفان سنی مذهب دربار، همچون بدائونی، بر نوع نگارش و تصحیح کتاب اعمال شده بود، به صورت مجمل از گزارش‌های دوره تشیع اولجایتو گذشته است.

۳-۱۲. گزارش مورخان دوران صفویه

در دوران صفویه که تشیع اثنی‌عشری در ایران حاکم شد و مذهب رسمی ایران گردید، مورخان این دوره، با ذکر اقدامات پادشاهان پیشاصفوی در گسترش تشیع، تلاش داشتند که پیشینه تاریخی پیشاصفوی تشیع در ایران را اثبات نمایند و نشان دهند که پیش از شاه اسماعیل (حک: ۹۰۷-۹۳۰ق) نیز پادشاهانی بودند که به ترویج تشیع در ایران اشتغال داشتند. لازم به ذکر است که این سخن کاملاً صحیح بوده و از قرن دوم، شیعیان فراوانی در ایران سکونت داشتند. شهرهایی مانند قم، آوه، کاشان، تفرش، سبزووار، ورامین، ساری، آمل و غیره همگی شیعه‌نشین بودند،^۳ در شهرهای دیگر نیز جمعیت قابل توجهی از شیعیان ساکن بودند.^۴ پس از حمله مغولان، گرایش به تشیع شدت بیشتری یافت و در یک فرآیند تدریجی، جامعه ایران از تسنن به تشیع تغییر مذهب داده و در نهایت در دوران صفوی، مذهب رسمی کشور گردید. لذا، این رویکرد مورخان دوران صفوی، چندان نابجا نیست. به همین دلیل است که مورخان این دوران، اقدامات اولجایتو در گسترش تشیع در ایران را در کتاب‌های خود با تفصیل بیشتری ذکر کرده‌اند.

قاضی احمد قمی (م ۱۰۱۵ق) در «خلاصة التواریخ» می‌نویسد:

«پادشاه مرحوم سلطان محمد الجایتو در شهر سنه تسع و سبعمائة حکم کرد تا در خطبه و سکه اسامی نامی حضرات ائمه هدی علیهم السلام ذکر نمایند. در بعضی از بلاد پیش رفته اهالی اصفهان به قدم ممانعت پیش آمده، قبول نمی‌کردند تا در شهر سنه عشر و سبعمائة جمعی کثیر از لشکریان خود را بدانجا فرستاد که جماعت متمردان را تأدیب نماید و از آن جمله مولانا ابواسحق که از سنیان متعصب بود، گرفته نزد پادشاه آوردند و در این اثنا پادشاه مرحوم فوت شده، آن مدعا پیش نرفت».^۵

۱. همان.

۲. مجتبابی، آصف‌خان قزوینی، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۴۲۰.

۳. رازی قزوینی، النقص، ۱۳۵۸، ص ۱۹۴-۱۹۹.

۴. براساس شواهد موجود، در اوایل قرن چهارم هجری، در شهر شیراز حوزه علمیه شیعی وجود داشت که افراد برای تحصیل علم به آنجا مهاجرت می‌کردند (افراخته، شیعیان متقدم، ۱۳۹۷، ص ۲۰۹-۲۳۳).

۵. قاضی احمد قمی، خلاصة التواریخ، ۱۳۵۸، ج ۱، ص ۶۴-۶۵.

محتشم بن عمید درخجی (که کتاب را در سال ۱۰۴۰ تألیف کرده است) در کتاب «فصول الحق» نیز اشاره‌ای به وضعیت شیعه در دوران اولجایتو دارد. وی می‌نویسد:

«و از اول زمان بنی‌امیه تا آخر بنی‌عباس، شیعه خوار و پریشان و پوشیده و پنهان بودند و بعد از آن هم در خفیه، شیعه حدیثی به هم نقل می‌نمودند تا زمان اولجایتو سلطان مشهور به سلطان محمد خدابنده که به وجود او اورنگ فرماندهی آراسته بود شیعه بخاطر جمع اظهار مذاهب خود می‌نمودند و چون او به جوار رحمت حق واصل شد، شیعه متواری کنج خمول شد، تقیه شیوه خود نمودند»^۱.

این دو بلافاصله پس از این جملات، به تلاش‌های شاه اسماعیل صفوی و اقدامات او در گسترش تشیع در ایران اشاره دارند و همان‌طور که بیان شد، این اقدامات را، ادامه راه اولجایتو دانسته‌اند. مجلسی (م ۱۰۷۰ق) در شرح خود بر کتاب «من لایحضره الفقیه» به نام «روضه المتقین» گزارشی در مورد علت تشیع اولجایتو نقل کرده است. وی داستانی را در مورد سه طلاقه کردن همسر اولجایتو و پشیمانی بعدی وی ذکر می‌کند که در نهایت به مناظره علامه حلّی با علمای مذاهب مختلف در این موضوع می‌انجامد و در پایان اولجایتو نظر علامه را پذیرفته و مذهب شیعه را اختیار می‌کند.^۲ این داستان نمی‌تواند چندان صحیح باشد؛ چراکه براساس شواهدی که در کتاب‌های تاریخی موجود است، پذیرش تشیع از سوی اولجایتو در دوران ارتباط وی با طرمطاز و سید تاج‌الدین آوجی انجام شده است. همان‌گونه که قاسانی نوشته است، دعوت از علامه حلّی به ایران و دیدار و همراهی وی با اولجایتو، پس از تشیع و دستور وی برای جمع‌آوری علمای شیعه در دربار بوده است.^۳ به نظر می‌رسد، این داستان که در اواخر دوران صفویه مطرح شده است، از آن جهت باشد که نقش فقها در دربار حکومت‌ها را بزرگ جلوه بدهند. به عبارت دیگر، با توجه به اینکه در اواخر دوران صفویه، علما نقش مهمی در دربار ایفا نموده و مورخان تحت تأثیر فقها بودند، این داستان به جهت این امر در جامعه آن دوران مطرح شده است.

۴. تأثیر رویکردهای مورخان پیش‌گفته در آراء مورخان معاصر

غرض ورزی‌های اعتقادی مورخان تأثیر فراوانی در نوع گزارش خود از تشیع اولجایتو داشته است. این مسئله حتی در آثار مورخان معاصر فارسی‌زبان به وضوح آشکار شده و رویکرد مورخان اهل تسنن و نوع گزارشگری آنها باعث شده تا این نگرش، به عنوان متن اصلی از رخداد تشیع اولجایتو قرار گیرد. البته

۱. عمید بن محتشم درخجی، «فصول الحق»، نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۶۷۶۴، برگه ۶۴ر؛

نسخه خطی مجلس به شماره ۳۹۸۹ برگه ۱۲۷پ.

۲. مجلسی، روضه المتقین، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۳۰-۳۲.

۳. قاسانی، تاریخ اولجایتو، ۱۳۴۸، ص ۱۰۱.

برخی از پژوهشگران دوره ایلخانی متوجه این اختلاف‌ها شده و با دقت در منابع مکتوب و در کنار آن، استفاده از شواهد مادی برجای مانده از دوره تشیع اولجایتو، به مخالفت با آراء ایشان و پذیرش تشیع اولجایتو تا پایان عمر وی نظر داده‌اند. با توجه به نوع روایتگری منابع پیشین، به صورت کلی رویکردهای معاصر در تشیع اولجایتو را می‌توان در سه دسته قرار داد:

دسته اول، وانهادن تشیع توسط اولجایتو را از میانه و یا در اواخر حکومت وی به تصویر می‌کشند. در این دسته از پژوهش‌ها بازگشت به تسنن توسط اولجایتو در اواخر دوران حکومت وی به سبب تشنج جریان‌های مردمی اهل تسنن و تزلزل اجتماعی نسبت به مشروعیت نهاد حاکمیت بیان شده است. در این دسته پژوهشگرانی مانند عباس زریاب‌خونی،^۱ عباس اقبال آشتیانی،^۲ عبدالحسین زرین‌کوب،^۳ منوچهر مرتضوی،^۴ شیرین بیانی،^۵ ابوالفضل خطیبی،^۶ پروین ترکمنی‌آذر،^۷ جواد عباسی،^۸ ترابی فارسانی و بهادری^۹ قرار دارند.

دسته دوم پژوهش‌هایی است که اگرچه تشیع سلطان محمد خدابنده را تا سال ۷۱۶ ق پذیرفته‌اند، اما به نظر می‌رسد تحت‌تأثیر هیمنه آثار دسته اول از محافظه‌کاری اولجایتو و دستگاه حاکمیت در نشر عقائد امامیه در قالب خطبه و سکه سخن گفته‌اند، در این دسته آثار، افرادی همچون رسول جعفریان،^{۱۰} مصطفی موسوی،^{۱۱} مهدی عبادی^{۱۲} و آزاده منتظری^{۱۳} قرار دارند.

دسته سوم پژوهش‌هایی است که بر دوام تشیع اولجایتو تا پایان عمر در سال ۷۱۶ ق اشاره کرده و

1. Zaryab, *Struggle of Religious sects in the Ilkhanid Court*, 1971, pp. 465-466.

۲. اقبال آشتیانی، *تاریخ مغول*، ۱۳۸۴، ص ۳۱۸، ۳۲۴.

۳. زرین‌کوب، *ملاحظات انتقادی در باب تاریخ ایران کمبریج*، ۱۳۴۸، ج ۵، ص ۳۹.

۴. مرتضوی، *تحقیق درباره دوره ایلخانان ایران*، ۱۳۴۱، ص ۳۸-۳۹؛ همان، *مسائل عصر ایلخانان*، ۱۳۸۶، ص ۲۳۱.

۵. بیانی، *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*، ۱۳۸۹، ص ۲۳۳-۲۳۴؛ همان، *دین و دولت در ایران عهد مغول*، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۶۰۹.

۶. خطیبی، «اولجایتو»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۴۲۷.

۷. ترکمنی‌آذر، *موقعیت شیعیان ایران در دوره ایلخانی*، ۱۳۸۰، ص ۱۳۸؛ همان، *تأثیر اختلاف‌های مذهبی ایرانیان در شتاب گرفتن پیدایی و پایایی حکومت ایلخانان*، ۱۳۹۲، ص ۷۲.

۸. عباسی، *امرای مغول و اسلام‌گرایی در دوره ایلخانان*، ۱۳۸۲، ص ۱۰۷؛ همان، *بررسی سال‌شمار رسمی شدن تشیع در عصر حکومت ایلخانان*، ۱۳۸۵، ص ۱۶۲.

۹. ترابی فارسانی و بهادری، *خط مشی مذهبی مغولان و ایلخانان در ایران*، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹-۱۲۰.

۱۰. جعفریان، *سلطان محمد خدابنده «اولجایتو» و تشیع امامی در ایران*، ۱۳۸۰، ص ۳۳.

۱۱. موسوی، «ایلخانان»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ۱۳۹۸، ج ۱۰، ص ۱۰.

۱۲. عبادی، *تأملی در تسامح مذهبی مغولان در ایران*، ۱۳۸۷، ص ۷۰.

۱۳. منتظری، *بررسی فرصت‌های جریان تشیع از سقوط بغداد تا تأسیس دولت صفویه*، ۱۳۹۴، ص ۱۳۶.

سخنی از تغییر رفتار نهاد حاکمیت بیان نکرده‌اند؛ در این میان خاورشناسانی همچون هنری هوپل هاورث^۱، ادوارد براون^۲، هاینس هالم^۳، برتولد اشپولر^۴، مایکل هوپ^۵، مورگان^۶، جودیت فایفر^۷ و زاینه اشمیتکه^۸ و از نویسندگان ایران، محمدرضا بارانی^۹ قرار دارند. این آثار با ترجیح قول اکثر منابع دوره ایلخانی و شواهد مکتوب، از کنش‌های اولجایتو در سال‌های پایانی حکومت، حکم به تشیع وی تا زمان مرگ داده‌اند.

۵. نتیجه‌گیری

مورخان در نوشتن کتاب‌های تاریخی تحت تأثیر عقاید و باورهای تاریخی خود قرار داشته‌اند. اولجایتو پس از تشیع در سال ۷۰۹ قمری، شیعه را دین رسمی حکومت خود قرار داد و اقدامات فراوانی مانند ضرب سکه‌ها و ساخت بناهای شیعی را در ترویج تشیع انجام داد. این اقدامات توسط مورخان، به گونه‌های متفاوتی نقل شده است. عبدالله بن محمد قاسانی، که مورخ دربار اولجایتو بوده است، با تفصیل این وقایع را گزارش کرده، که امری کاملاً طبیعی است. حافظ‌ابرو که گزارش نسبتاً کاملی داشته است، یا در روایت حوادث از توهین به شیعیان فروگذار نکرده و تلاش کرده است تشیع اولجایتو را یک اقدام احساساتی نشان بدهند. برخی دیگر از مورخان، در گزارش این حوادث روش اجمال‌گویی را در پیش گرفته و در حد چند کلمه نه چندان صریح، وقایع را گزارش کرده‌اند. دسته سوم از مورخان، هیچ سخنی در این زمینه نگفته‌اند. به نظر می‌رسد گروه دوم و سوم، تحت تأثیر عقاید غیرشیعی خود بوده و به همین دلیل تفصیل چندانی در این زمینه نیاورده‌اند. تأثیر باورهای مورخان پیش‌گفته حتی در رویکردهای پژوهشگران معاصر در مورد سیر تحلیل وقایع دوره تشیع اولجایتو و تشتت آراء ایشان به چشم می‌خورد؛ البته واکاوی انگیزه مورخان غیرفارسی و تأثیر آن تا عصر حاضر، نیاز به پژوهشی دیگر دارد.

1. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*, 1876, vol. 3, p. 572.

۲. براون، *از سعدی تا جامی*، ۱۳۳۹، ص ۶۵-۶۶.

۳. هالم، *تشیع*، ۱۳۸۵، ص ۱۲۷.

4. Spuler, *Ilkhans*, In: *The Encyclopaedia of Islam*, 1986, vol 3, p. 1122.

5. Hope. *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Īlkhānate of Iran*, 2016, pp. 185-186.

6. Morgan, Oldjeytu, In: *The Encyclopaedia of Islam*, 1995, vol 8, p. 169.

7. Pfeiffer, *Conversion Versions: Sultan Öljeytū's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources*, 1999, p. 43

۸. اشمیتکه، *اندیشه‌های کلامی علامه حلی*، ۱۳۷۸، ص ۴۲.

۹. بارانی، *نقد و بررسی گرایش ایلخانان به اسلام و تشیع*، ۱۳۸۱، ص ۳۱-۷۴.

منابع

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۹۹۷). *رحلة*. تحقیق عبدالهادی التازی. رباط: آکادیمیة المملكة المغربية، ج ۲.
- احمد بن حسین کاتب (۱۳۸۶). *تاریخ جدید یزد*. تصحیح ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- اشمیتکه، زابینه (۱۳۷۸). *اندیشه‌های کلامی علامه حلی*. ترجمه احمد نمایی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های تاریخی.
- افراخته، محمدحسین (۱۳۹۷). *شیعیان متقدم: جستارهایی در تبار اجتماعی شیعیان تا پایان قرن چهارم هجری*. تهران: نگاه معاصر.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*. تهران: نشر امیرکبیر.
- بارانی، محمدرضا (۱۳۸۱). *نقد و بررسی گرایش ایلخانان به اسلام و تشیع*. *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، شماره ۱، ص ۳۱-۷۴.
- بدائونی، عبدالقادر (۱۸۶۵). *منتخب التواریخ*. کلکته: کالج پریس، ج ۲.
- براون، ادوارد (۱۳۳۹). *از سعدی تا جامی: تاریخ ادبی ایران از نیمه قرن هفتم تا آخر قرن نهم عصر استیلای مغول و تاتار*. ترجمه علی اصغر حکمت. تهران: دانشگاه تهران.
- بناکتی، داوود بن تاج‌الدین. *تاریخ بناکتی روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب*. نسخه خطی شماره ۵۴۶۹، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۹). *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- بناکتی، داوود بن تاج‌الدین (۱۳۴۸). *تاریخ بناکتی روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب*. تصحیح جعفر شعار. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- بهار، محمدتقی (۲۵۳۵). *سبک‌شناسی*. تهران: امیرکبیر، ج ۳.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۱). *دین و دولت در ایران عهد مغول*. تهران: نشر دانشگاهی، ج ۲.
- تتوی، احمد؛ قزوینی، آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۷.
- ترابی‌فارسانی، سهیلا؛ بهادری، علی (۱۳۹۰). *خط‌مشی مذهبی مغولان و ایلخانان در ایران*. مسکویه، ۶(۱۸)، ص ۱۰۵-۱۲۵.
- ترکمنی‌آذر، پروین (۱۳۸۰). *موقعیت شیعیان ایران در دوره ایلخانان*. *پژوهشنامه علوم انسانی*، شماره ۳۰.
- ترکمنی‌آذر، پروین (۱۳۹۲). *تأثیر اختلاف‌های مذهبی ایرانیان در شتاب گرفتن پیدایی و پایایی حکومت ایلخانان*. *پژوهشنامه تاریخ اسلام*، ۳(۱۰)، ص ۵۵-۷۷.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۰). *سلطان محمد خدابنده «اولجایتو» و تشیع امامی در ایران*. قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- حافظ ابرو (۱۳۵۰). *ذیل جامع التواریخ رشیدی*. تصحیح دکتر خانابا بیانی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۸). *اولجایتو*. در: *دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: بنیاد دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۹). *ابوسعید بهادرخان*. در: *دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: بنیاد دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵.

- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۵۳). تاریخ حبیب‌السیر. تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابفروشی خیام، ج ۳.
- درخجی، عمید بن محتشم. فصول‌الحق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۳۹۸۹.
- درخجی، عمید بن محتشم. فصول‌الحق. نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۶۷۶۴.
- رازی قزوینی، عبدالجلیل (۱۳۵۸). بعض مطالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض (معروف به النقض). تصحیح سید جلال‌الدین محدث ارموی. تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۴۸). ملاحظات انتقادی در باب تاریخ ایران کمبریج. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، (۷۱)۱۷.
- سبکی، عبدالوهاب بن علی (۱۹۶۴). طبقات الشافعیة الكبرى. تصحیح محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد الحلو. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ج ۹.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی (۱۳۶۳). مجمع‌الانساب. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر، ج ۲.
- عبادی، مهدی (۱۳۸۷). تأملی در تسامح مذهبی مغولان در ایران. تاریخ و تمدن اسلامی، ۴(۸)، ص ۶۵-۸۰.
- عباسی، جواد (۱۳۸۲). امرای مغول و اسلام‌گرایی در دوره ایلخانان. پژوهش‌های علوم انسانی، شماره ۳۸.
- عباسی، جواد (۱۳۸۵). بررسی سال‌شمار رسمی شدن تشیع در عصر حکومت ایلخانان. پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۵۱، ص ۱۵۷-۱۶۶.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ق). کشف‌الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین. تصحیح حسین درگاهی. تهران: بی‌نا.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). نهج‌الحق و کشف‌الصدق. تصحیح عین‌الله حسنی الارموی. قم، دار الهجرة.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. استقصاء النظر فی البحث عن القضاء و القدر. نسخه خطی شماره ۶۳۴۲، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت شده در سال ۷۵۹، برگه‌های ۲-۱۰.
- فخرالمحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). ایضاح‌الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ج ۳.
- فصیحی‌خوافی، فصیح‌احمد بن محمد (۱۳۳۹). مجمل‌فصیحی. تصحیح محمود فرخ. مشهد: نشر باستان، ج ۳.
- قاسانی، عبدالله بن محمد (۱۳۴۸). تاریخ اولجایتو. تصحیح مهین همبلی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- قمی، قاضی‌احمد (۱۳۵۸). خلاصه‌التواریخ. تصحیح احسان اشراقی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۶۷). آصف‌خان قزوینی، در: دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی. تهران: بنیاد دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق). روضة‌المتقین فی شرح من لایحضره‌الفقیه. تصحیح حسین موسوی کرمانی و علی‌پناه اشتهاوردی. قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، ج ۹.
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۴۱). تحقیق درباره دوره ایلخانان ایران. تبریز: چاپخانه شفق.
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۶). مسائل عصر ایلخانان. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). تاریخ‌گزیده. تصحیح عبد‌الحسین نوابی. تهران: امیرکبیر.
- معین‌الدین شیرازی (۱۳۲۸). شد‌الازار فی حط‌الاوزار عن زوار‌المزار. تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.

- منتظری، آزاده (۱۳۹۴). بررسی فرصت‌های جریان تشیع از سقوط بغداد تا تأسیس دولت صفویه. پژوهشنامه تاریخ، ۱۱(۴۱)، ص ۱۲۹-۱۴۴.
- موسوی، مصطفی (۱۳۹۸). *ایلخانان*، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۳۸). *تاریخ روضة الصفا*. تهران: کتابفروشی مرکزی، خیام و پیروزی، ج ۵، ۱.
- نظری، معین‌الدین (۱۳۳۶). *منتخب التواریخ*. تهران: کتابفروشی خیام.
- وصاف شیرازی، عبدالله (۱۳۴۶). *تحریر تاریخ و صاف*. به تحریر عبدالمحمد آیتی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- هالم، هاینس (۱۳۸۵). *تشیع*. ترجمه محمدتقی اکبری. قم: نشر ادیان.
- همدانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله (۱۹۴۰). *تاریخ مبارک غازانی*. تصحیح کارل یان. لندن: مطبعة استمن اوستین.
- Hope, M. (2016). *Power, Politics, and Tradition in the Mongol Empire and the Ilkhānate of Iran*. Oxford: Oxford University Press.
- Howorth, H.H. (1876). *History of the Mongols from the 9th to the 19th century*. London: Longmans, Green, Publication date, vol. 3.
- Morgan, D.O. (1995). *Oldjeytu*, In: The Encyclopaedia of Islam. Leiden: Brill, Vol. 8, p. 168-169.
- Pfeiffer, J. (1999). Conversion Versions: Sultan Öljeitü's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources. *Mongolian Studies*, Vol. 22, p. 35-67.
- Spuler, B. (1986). *Ilkhans*, In: The Encyclopaedia of Islam. Leiden: Brill, vol. 3, p. 1120-1127.
- Zaryab, A. (1971). *Struggle of Religious Sects in the Ilkhanid Court La Persiane Medioevo*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.